

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

МЕТОДИ ТА СИСТЕМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

**Методичні рекомендації та
завдання для лабораторних робіт
(2-ге видання, виправлене)**

Для студентів спеціальностей:

«Комп'ютерні науки»,
«Програмна інженерія»,
«Комп'ютерна інженерія»,
«Системний аналіз»

Чернівці
Чернівецький національний університет
2025

УДК 004.81, 004.85, 004.89, 004.93

Друкується за ухвалою Вченої ради Навчально-наукового інституту фізико-технічних та комп'ютерних наук Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, протокол № 8 від 22 вересня 2022 р.

Методи та системи штучного інтелекту: Методичні вказівки та завдання для лабораторних робіт. (2-ге видання, виправлене). Укл. В.Г.Фратавчан, Т.М.Фратавчан. Чернівці: ЧНУ, 2025. 47 с.

Навчальне видання містить завдання для лабораторних робіт та теоретичні відомості, необхідні для їх виконання, з дисциплін «Методи та системи штучного інтелекту», «Основи штучного інтелекту».

Для студентів, що здобувають освіту в галузі знань „Інформаційні технології” та інших спеціальностей з поглибленим вивченням інформатики.

Укладачі:

Фратавчан Валерій Григорович, кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математичних проблем управління і кібернетики Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича,

Фратавчан Тоня Михайлівна, кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математичного моделювання Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.

ВСТУП

Дисципліни «Методи та системи штучного інтелекту», «Основи штучного інтелекту» є складовою частиною якісної підготовки фахівців в області ІТ технологій і ознайомлюють студентів з новітніми та сучасними підходами до розв'язування складних прикладних задач з інтелектуальним трактуванням.

Метою викладання цих навчальних дисциплін є:

- ознайомлення студентів з новітніми та перспективними комп'ютерними технологіями;
- освоєння методів та алгоритмів штучного інтелекту;
- ознайомлення з методами еволюційного програмування.

Основними завданнями є:

- ознайомлення з проблемами штучного інтелекту;
- вивчення послідовних та структурних методів розпізнавання образів;
- вивчення структур та математичних основ побудови нейронних мереж та їх використання в реальних задачах;
- вивчення принципів еволюційного програмування та застосування генетичних алгоритмів в складних задачах оптимізації;
- розуміння математичної побудови природних та формальних мов.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні знати :

- загальні задачі та математичні моделі штучного інтелекту;
- класифікацію систем розпізнавання образів;
- класифікацію алгоритмів розпізнавання образів;
- математичні моделі розпізнавання образів;
- основні алгоритми класифікації, навчання та розпізнавання образів;
- схему перцептрона;
- схеми основних нейронних мереж;
- алгоритми навчання та функціонування основних типів нейронних мереж;
- схему генетичного алгоритму;
- загальні підходи опису та аналізу формальних та природних мов.

вміти :

- створювати модель задачі розпізнавання образів;
- реалізувати етапи попередньої обробки та побудови ознакових векторів;
- реалізувати алгоритми навчання та класифікації в задачах розпізнавання образів;
- реалізувати схеми перцептронів та простих нейронних мереж в задачах розпізнавання образів;
- реалізувати генетичні операції та застосувати генетичний алгоритм в нетрадиційних задачах оптимізації.

Під час вивчення дисципліни формуються наступні компетентності (відповідно до галузевого стандарту):

загальні компетентності:

ЗК1. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК3. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК7. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК8. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).

ЗК9. Здатність працювати в команді.

ЗК11. Здатність приймати обґрунтовані рішення.

ЗК12. Здатність оцінювати та забезпечувати якість виконуваних робіт.

фахові компетентності:

ФК2. Здатність до виявлення статистичних закономірностей недетермінованих явищ, застосування методів обчислювального інтелекту, зокрема статистичної, нейромережевої та нечіткої обробки даних, методів машинного навчання та генетичного програмування тощо.

ФК6. Здатність до системного мислення, застосування методології системного аналізу для дослідження складних проблем різної природи, методів формалізації та розв'язування системних задач, що мають суперечливі цілі, невизначеності та ризики.

ФК10. Здатність розробляти експериментальні та спостережувальні дослідження і аналізувати дані, отримані в них.

ФК11. Здатність до інтелектуального аналізу даних на основі методів обчислювального інтелекту включно з великими та погано структурованими даними, їхньої оперативної обробки та візуалізації результатів аналізу в процесі розв'язування прикладних задач.

програмні результати навчання:

ПРН1. Застосовувати знання основних форм і законів абстрактнологічного мислення, основ методології наукового пізнання, форм і методів вилучення, аналізу, обробки та синтезу інформації в предметній області комп'ютерних наук.

ПРН4. Використовувати методи обчислювального інтелекту, машинного навчання, нейромережевої та нечіткої обробки даних, генетичного та еволюційного програмування для розв'язання задач розпізнавання, прогнозування, класифікації, ідентифікації об'єктів керування тощо.

ПРН12. Застосовувати методи та алгоритми обчислювального інтелекту та інтелектуального аналізу даних в задачах класифікації, прогнозування, кластерного аналізу, пошуку асоціативних правил з використанням програмних інструментів підтримки багатовимірної аналізу даних на основі технологій DataMining, TextMining, WebMining.

Навчальна тема № 1: Подання знань у системах штучного інтелекту. Методи пошуку рішень у системах штучного інтелекту.

Зміст теми:

1. Способи подання інтелектуальних задач.
2. Пошук рішень інтелектуальних задач у просторі станів.
3. Моделі подання знань у штучному інтелекті.

Теоретичні відомості.

1. Способи подання інтелектуальних задач.

Система штучного інтелекту (ШІ) — це комп'ютерна система, здатна виконувати завдання, які зазвичай потребують людського інтелекту. Вона використовує спеціальні алгоритми і моделі для обробки даних, аналізу інформації та прийняття рішень на основі цих даних. Основна мета системи ШІ — імітувати або перевершувати людські когнітивні здібності в різних сферах.

Інтелектуальна задача — це завдання або проблема, яке вимагає використання інтелектуальних здібностей для його вирішення.

В області штучного інтелекту (ШІ) **способи подання інтелектуальних задач** визначають, як задачі та їхні елементи представлені в комп'ютерних системах. Вони можуть бути представлені як локальні або системні моделі.

Локальний підхід. Локальний підхід зосереджується на поданні інтелектуальних задач в межах окремих задач або компонентів системи. Це означає, що кожна задача розглядається як самостійний об'єкт з власними властивостями і методами для її розв'язання.

Системний підхід. Системний підхід розглядає інтелектуальні задачі як частину більшої системи, де всі компоненти взаємодіють один з одним. Це включає моделювання задачі в контексті її впливу на систему в цілому та урахування інтеграції між різними компонентами.

2. Пошук рішень інтелектуальних задач у просторі станів.

Пошук рішень інтелектуальних задач у просторі станів — це один з основних методів, що використовується в штучному інтелекті для вирішення складних завдань. Він полягає в моделюванні задачі як набору станів, які можна досліджувати, рухаючись від початкового стану до кінцевого, шляхом застосування різних дій або правил переходу.

Простір станів – це абстракція, яка включає всі можливі стани системи чи задачі. Стан — це конкретне положення або конфігурація системи в певний момент часу. Кожен стан може бути пов'язаний з іншими станами через переходи, які виконуються шляхом певних дій.

Початковий стан – це вихідна точка, з якої система або агент (комп'ютер, робот тощо) починає пошук рішення.

Цільовий стан – це кінцевий стан, який представляє рішення задачі або досягнення мети. Пошук рішень полягає в тому, щоб знайти шлях від початкового стану до цього цільового стану.

Оператори (правила переходу) – це набір дій або операцій, які можна застосувати до поточного стану для переходу в інший стан.

Шлях – це послідовність станів, через які система проходить від початкового до цільового стану. Шлях визначається вибором відповідних операторів на кожному кроці.

Алгоритми пошуку рішень у просторі станів.

Існує декілька класичних алгоритмів, які допомагають вирішувати інтелектуальні задачі у просторі станів.

Неінформований пошук: методи Breadth-First Search, Depth-First Search.

Інформований пошук (евристичний): Алгоритм A*, Жадібний пошук.

3. Моделі подання знань у штучному інтелекті.

Моделі подання знань у штучному інтелекті — це способи структурування даних для того, щоб система могла розуміти, зберігати та використовувати інформацію. Основна мета полягає в тому, щоб комп'ютер міг оперувати знаннями, наближаючись до людського мислення. Існує декілька популярних підходів до подання знань, серед яких **семантичні мережі, продукційні моделі, фрейми та логічні моделі.**

Проблеми подання знань:

- **Апроксимація реального світу:** Як відобразити складні взаємозв'язки між об'єктами.
- **Маніпуляція знаннями:** Як оперувати знаннями для отримання нової інформації чи прийняття рішень.
- **Оновлення знань:** Як додавати чи змінювати знання, враховуючи нові факти або зміни в середовищі.

Семантична мережа — це графічна модель, що представляє знання у вигляді **вузлів** (понять, об'єктів, явищ) і **ребер** (зв'язків між ними).

Основна ідея: Знання описуються як **структура понять і відношень між ними**.

Приклад:

Кіт — це тварина

Кіт має властивість — хвіст

Кіт може — нявкати

У вигляді графа:

$[Кіт] \rightarrow (є) \rightarrow [Тварина]$

$[Кіт] \rightarrow (має) \rightarrow [Хвіст]$

$[Кіт] \rightarrow (може) \rightarrow [Нявкати]$

Переваги:

- Наглядне представлення знань.
- Легко будувати зв'язки типу *"є частиною", "має властивість", "є підкласом"*.
- Використовується в експертних системах, чат-ботах, онтологіях.

Продукційна модель описує знання у вигляді **набору правил типу “ЯКЩО–ТО” (IF–THEN)**.

Загальний вигляд:

IF (умова) THEN (дія)

Приклад:

IF (людина має температуру $> 38^{\circ}\text{C}$) THEN (вона хвора)

IF (вона хвора) THEN (потрібно звернутися до лікаря)

Переваги:

- Простота реалізації.
- Добре підходить для побудови **експертних систем**.
- Зручно оновлювати та розширювати базу знань.

Недолік:

- При великій кількості правил система стає складною для контролю (ефект “вибуху правил”).

Фрейм — це структурований опис типового об'єкта або ситуації, подібно до “шаблону”, що містить набір атрибутів (слотів) та їх значень.

Приклад:

Фрейм: Автомобіль

Марка: Toyota

Модель: Corolla

Тип двигуна: бензиновий

Колір: червоний

Власник: (посилання на інший фрейм – Людина)

Переваги:

- Добре моделюють складні об'єкти з багатьма властивостями.
- Можна створювати **ієрархію фреймів** (спадкування властивостей).
- Ефективні для розпізнавання ситуацій і опису типових подій.

Приклад ієрархії:

Транспортний засіб

↓

Автомобіль

↓

Легковий автомобіль

Логічні моделі знань базуються на **формальній логіці** (переважно предикатній). Знання виражаються у вигляді **логічних висловлювань**, які можна доводити, спростовувати чи виводити нові факти.

Приклад (логіка предикатів):

$\forall x (Кіт(x) \rightarrow Тварина(x))$

$Кіт(Мурчик) \rightarrow Тварина(Мурчик)$

Переваги:

- Висока формальність і точність опису.
- Можна застосовувати **механізми логічного виведення** (resolvent, modus ponens).
- Основний підхід у системах **автоматичного доведення теорем, інтелектуальних агентів, Prolog**.

Недоліки:

- Складність реалізації.
- Не завжди ефективні для обробки нечітких або неповних знань.

Порівняльна таблиця

Модель	Основна ідея	Переваги	Типові застосування
Семантична мережа	Знання як граф понять і зв'язків	Наглядність, асоціативність	Онтології, NLP
Продукційна	Правила “якщо–то”	Простота, модульність	Експертні системи
Фреймова	Шаблон об'єкта або ситуації	Ієрархія, гнучкість	Розпізнавання образів, сценарії
Логічна	Формальні висловлювання	Точність, формальне доведення	Prolog, інтелектуальні агенти

Навчальна тема № 2: Проблеми штучного інтелекту. Класифікація задач. Основні математичні моделі.

Зміст теми:

1. Основні положення теорії штучного інтелекту.
2. Основні класи задач: розпізнавання образів, доведення теорем, розв'язування задач, побудова ігрової стратегії, розуміння людської мови, оптимізація в складних умовах.
3. Математичні моделі задач штучного інтелекту.

Теоретичні відомості.

1. Основні положення теорії штучного інтелекту.

Інтелект – здатність людини сприймати інформацію від зовнішнього середовища, оцінити ситуацію та приймати адекватні рішення.

Системою штучного інтелекту називається людино-машинна система, яка використовується для автоматизації процесів творчої діяльності людини в різних сферах, зокрема прийнятті рішень.

Термін «штучний інтелект» з'явився в 1956 році (семінар у Дортмунді). Теорія штучного інтелекту як наука розділена на дві складові: нейрокібернетика та кібернетика «чорної скрині».

Нейрокібернетика започаткована роботами Мак-Калока (1956 р.) та Розенблата (1962 р.), за якими була запропонована модель *перцептрона*. Особливий розвиток нейрокібернетики спостерігається в 80 –х роках.

Напрямок «чорної скриньки» будується на принципі, що структура інтелектуальної системи неважлива, головне щоб ІС реагувала на ситуації так само як людина. Цей напрямок був орієнтований на автоматизований пошук алгоритмів рішення інтелектуальних задач. Завдяки цього напрямку з'явилися мови штучного інтелекту (МакКарті, ЛІСП) та фреймові моделі (Мінський).

2. Основні класи задач штучного інтелекту.

До основних класів задач штучного інтелекту належать:

- представлення знань, маніпуляції знаннями та створення експертних систем;
- спілкування, комунікації «людина - комп'ютер»;
- розпізнавання образів;
- навчання та самонавчання;
- планування дій, пошук розв'язків задач;
- нейронні мережі;
- самоорганізація, методи евристичної самоорганізації;
- еволюційне моделювання та генетичний алгоритм;

- автоматизація конструювання та проектування.

3. Математичні моделі задач штучного інтелекту.

В загальному математичному розумінні, інтелектуальна задача задається у формі:

$$P = \langle S, C, D, M, L, W \rangle$$

S – множина можливих ситуацій;

C – множина керувань для кожної ситуації;

D – множина завад;

M – множина переходів від однієї ситуації у іншу;

L – множина бажаних ситуацій;

W – множина небажаних ситуацій.

У такому вигляді задача штучного інтелекту розглядається як **процес прийняття рішень** у середовищі з певним рівнем невизначеності. Метою інтелектуальної системи є **знаходження оптимальної послідовності керувань**, що переводить систему із початкової ситуації в одну з бажаних, уникаючи небажаних станів та мінімізуючи вплив завад.

Для формального опису таких процесів застосовують різні **математичні моделі**, зокрема:

- **Графові моделі**, де вершини представляють ситуації, а ребра — переходи між ними;
- **Моделі автоматів**, які описують поведінку системи у вигляді станів і переходів;
- **Стохастичні моделі**, що враховують випадкові фактори (наприклад, марковські процеси);
- **Оптимізаційні моделі**, які дозволяють знаходити найкраще рішення за певним критерієм;
- **Логічні та семантичні моделі**, що базуються на формальній логіці та знаннях.

Таким чином, математичне моделювання є фундаментом побудови систем штучного інтелекту, оскільки воно дозволяє формалізувати задачу, визначити цілі, обмеження, критерії ефективності та шляхи досягнення оптимального результату.

Приклад. Розглянемо задачу навігації мобільного робота, який повинен знайти шлях до цілі в лабіринті, уникаючи перешкод. Математична модель такої задачі має вигляд:

$$P = \langle S, C, D, M, L, W \rangle,$$

де:

- **S** – множина можливих положень робота у просторі лабіринту (наприклад, координати клітин сітки);
- **C** – множина можливих керувань: {рух уперед, поворот ліворуч, поворот праворуч, зупинка};
- **D** – множина завад, наприклад, неточності сенсорів, ковзання коліс, зміни середовища;
- **M** – множина переходів, що описує зміну положення робота внаслідок обраного керування (наприклад, перехід у сусідню клітинку при русі вперед);
- **L** – множина бажаних ситуацій, тобто положень, у яких робот досягає цілі (виходу з лабіринту);
- **W** – множина небажаних ситуацій, коли робот стикається з перешкодою або виходить за межі поля.

Завдання системи штучного інтелекту полягає у знаходженні **оптимальної стратегії руху**, тобто послідовності керувань із множини **C**, які переводять робота з початкової ситуації S_0 у бажану ситуацію **L**, мінімізуючи ризик потрапляння до **W** та враховуючи вплив завад **D**.

Такі задачі розв'язуються методами **пошуку у просторі станів, теорії графів** (наприклад, алгоритми A^* , Dijkstra) або **підкріплювального навчання**, коли робот самостійно навчається вибирати оптимальні дії на основі досвіду.

Навчальна тема № 3: Розпізнавання образів. Основні поняття. Системи розпізнавання образів. Математичні моделі.

Зміст теми:

1. Класифікація та розпізнавання. Поняття образу.
2. Класифікація методів. Основні поняття.
3. Класифікація систем розпізнавання образів.

Теоретичні відомості.

1. Класифікація та розпізнавання. Поняття образу.

Розпізнаванням називають процес розбиття загальної сукупності об'єктів на групи (класи) зі спільними визначеними параметрами.

Класифікацією (ідентифікацією) називають процес визначення класу, до якого відноситься об'єкт їх заданими параметрами.

Ознака – числова, предикатна, структурна, описова, топологічна характеристика, яку можна використовувати для формального опису об'єкта.

Простір ознак – загальна множина всіх можливих значень ознак.

Образ – опис одного об'єкта в термінах (за допомогою) ознак;

- точка у просторі ознак.

Клас – підмножина образів, які характеризуються спільними або близькими за значенням ознаками і займають у просторі ознак компакту обмежену область.

Вектор ознак – сукупність ознак, за допомогою яких можна відрізнити об'єкти різних класів.

2. Класифікація методів. Основні поняття теорії розпізнавання.

Система розпізнавання це апаратно-програмний комплекс для введення інформації, проведення процедур розпізнавання та класифікації. Процес створення системи розпізнавання складається з декількох етапів:

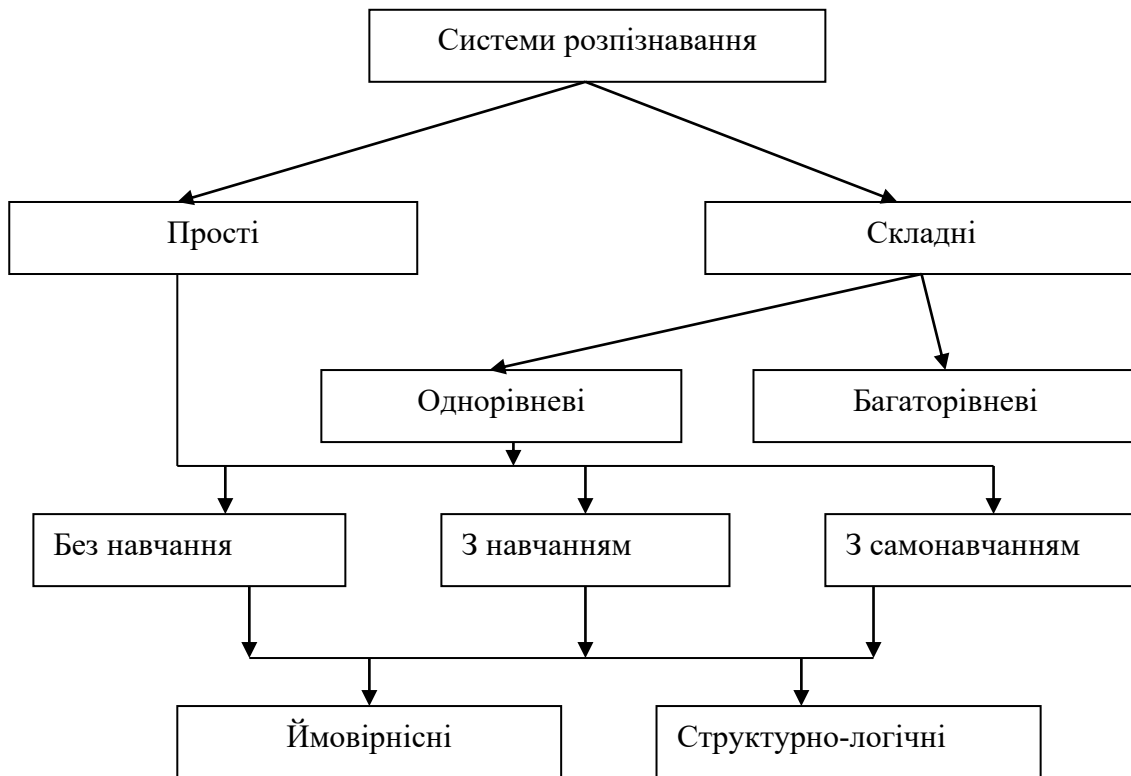
- виявлення числових, предикатних, структурних тощо ознак для опису об'єктів;
- побудова простору ознак;
- проведення попередню процедуру класифікації, аналіз розміщення класів у просторі ознак;
- модифікація, доповнення простору ознак та мінімізація його розміру;
- розробка процедур для створення формальних образів;
- розробка процедур розпізнавання;

Для проведення процедур розпізнавання та класифікації використовуються різні методи та алгоритмічні підходи. В залежності від типу використаних ознак методи розпізнавання діляться на дві загальні групи. **Паралельні методи** об'єднують алгоритми, в яких використовуються числові та предикатні ознаки.

До **послідовних або структурних методів** відносять системи, де ідентифікація відбувається за описовими, топологічними та структурними ознаками. Паралельні методи, в свою чергу, можна розділити на декілька напрямків, в залежності від типу алгоритмів. Тут можна відмітити такі групи, як використання міри, порівняння з еталонами, роздільні функції.

3. Класифікація систем розпізнавання образів.

Системи розпізнавання, як апаратно-програмні комплекси, можна класифікувати наступною схемою:

Лабораторна робота № 1.

Створення середовища для попередньої обробки образів та формування ознакових векторів в системах розпізнавання.

У візуальному середовищі програмування розробити програмний комплекс для побудови абсолютних та нормованих векторів ознак розпізнавання стандартизованих графічних зображень (цифр, букв, логотипів).

Середовище повинно виконувати наступні функції:

- Дозволяти послідовне введення графічних зображень з графічних файлів. Розміри зображень – різні, але образ займає весь прямокутник зображення і не потребує додаткової локалізації у графічному компоненті. Зображення чорно-білі і не потребують додаткової соляризації та фільтрації.
- Дозволяти відображення образу у графічному компоненті.
- Дозволяти проведення сегментації за варіантами. Схема сегментації відображається на зображенні.
- Здійснювати підрахунок точок образу на фоні зображення у кожному секторі сегментації та обчислювати абсолютний вектор ознак. Значення вектора ознак відобразити у відповідному компоненті;
- Проводити нормування ознакових векторів за вказаним варіантом та відображення нормованих значень.

Варіанти сегментації:

- 1) Задана кількість комірок прямокутної табличної схеми;
- 2) Задана кількість однакових за розміром вертикальних смуг;
- 3) Задана кількість однакових за розміром горизонтальних смуг;
- 4) Задана кількість кутових секторів з центром у геометричному центрі зображення. Нульовий кут – вправо. Порядок нумерації – проти годинникової стрілки.
- 5) Задана кількість кутових секторів з центром у верхньому лівому куті зображення. Порядок нумерації – за годинникової стрілки.
- 6) Задана кількість кутових секторів з центром у середині верхньої межі зображення. Порядок нумерації – проти годинникової стрілки.
- 7) Задана кількість кутових секторів з центром у верхньому лівому куті зображення. Порядок нумерації – за годинникової стрілки.
- 8) Задана кількість кутових секторів з центром у нижньому лівому куті зображення. Порядок нумерації – за годинникової стрілки.

Варіанти нормування:

- 1) За сумою 1 (діленням всіх елементів абсолютного вектора ознак на суму ознакових значень).
- 2) За модулем 1 (діленням всіх елементів абсолютного вектору ознак на максимальний елемент вектора).

Навчальна тема № 4: Системи РО детермінованого та ймовірнісного типу. Ознаки. Простори ознак, вектори ознак.

Зміст теми:

1. Поняття ознаки. Числові, предикатні та структурні ознаки.
2. Побудова числових векторів ознак.
3. Розбиття простору ознак на кластери. Поняття оцінки вектору ознак.
4. Алгоритми класифікації з використанням оцінок.

Теоретичні відомості.

1. Поняття ознаки. Числові, предикатні та структурні ознаки.

Ознаками називають числові, предикатні, структурні, описові, топологічні характеристики, які можна використовувати для формального опису об'єкта та його ідентифікації серед інших об'єктів.

Числові ознаки визначають деякі кількісні параметри об'єктів. Вони можуть мати чітко визначені значення (кількість лап у комах, кількість копит у ссавців тощо), і тоді ознаку відносять до детермінованого типу, або ознака може приймати випадкові значення в межах деякого діапазону (артеріальний тиск, температура тіла, вага, довжина тощо) і тоді ознаку вважають ймовірнісною.

Предикатні ознаки визначають наявність або відсутність у об'єктів дослідження деяких конкретних характеристик.

До описових ознак відносять вербальні або альтернативні ознаки, такі як колір, відносні розміри, середовище проживання, покриття тіла тощо.

Структурні ознаки визначають склад та взаємне розміщення структурних елементів досліджених об'єктів.

2. Побудова числових векторів ознак.

В загальному випадку деяку множину об'єктів можна описувати змішаною системою з числових, предикатних, структурних ознак. Якщо опис містить числові ознаки, то за допомогою предикатних, описових та структурних ознак відбувається попередня класифікація об'єктів з метою розбиття загальної множини класів на декілька груп. Числові ознаки використовуються для остаточної ідентифікації в межах групи.

Для сукупності числових ознак будуються відповідні ознакові простори, а опис одного об'єкту сукупністю числових характеристик називають числовим вектором ознак.

3. Розбиття простору ознак на кластери. Поняття оцінки вектору ознак.

При використанні числових векторів ознак кожний образ визначається точкою у просторі ознак. Оскільки в межах одного класу кожна ознака може отримати фіксовану кількість значень, або нескінчену кількість значень з деякого діапазону, можна вважати, що кожний клас займає у просторі ознак деяку обмежену область. Задача розпізнавання або кластеризації полягає у розбитті загального простору ознак на окремі області розміщення класів (кластери) та розробки процедур визначення параметрів кожного кластера. Існують декілька підходів опису або визначення класів у просторі ознак. В залежності від форми представлення класів, в системах розпізнавання застосовуються ті чи інші методи класифікації. В багатьох випадках в задачах кластеризації та класифікації використовується оцінка (міра) вектору ознак. Здебільшого, в таких задачах міра пов'язана з поняттям відстані. В теорії РО використовуються наступні терміни:

а) Відстань між точками.

Оскільки розглядаються точки в N-вимірному просторі, можна використати наступні формули для обчислення відстані:

- Евклідова відстань:

$$d_1(X_1, X_2) = \left\{ \sum_k (x_k^1 - x_k^2)^2 \right\}^{1/2}$$

- Манхетенська відстань:

$$d_2(X_1, X_2) = \sum_k |x_k^1 - x_k^2|.$$

- Чебишевська відстань:

$$d_3(X_1, X_2) = \max_k |x_k^1 - x_k^2|.$$

б) Відстань від точки до класу :

$$D(P, X_0) = \inf \{d(P, M), P, M \in R^N, M \in X_0, X_0 \subset R^N\}.$$

в) Відстань між класами:

$$D(X_1, X_2) = \inf \{d(P, M), P, M \in R^N, P \in X_1, M \in X_2, X_1, X_0 \subset R^N\}.$$

4. Алгоритми класифікації з використанням оцінок.

При використанні векторів ознак для розпізнавання та класифікації використовуються наступні групи алгоритмів:

- локалізація класів областями прямокутної форми;
- локалізація класів областями сферичної (еліпсоїдальної) форми;
- обчислення мінімальних відстаней;
- використання статистичних (ймовірнісних) характеристик.

Лабораторна робота № 2.

Створення системи розпізнавання для класифікації образів з детермінованими ознаками.

Використовуючи основні можливості першої лабораторної роботи, створити систему розпізнавання з нормованими векторами ознак числового типу за методом порівняння з еталоном.

Система повинна забезпечити наступні дії:

- Дозволяти введення з графічних файлів еталонних образів для кількох класів та відображення їх у відповідних графічних компонентах.
- Дозволяти створення абсолютних та нормованих ознакових векторів для кожного еталону з відображенням абсолютних та нормованих еталонних значень.
- Дозволяти введення з графічного файлу зображення невідомого образу, відображення образу у графічному компоненті.
- Обчислення абсолютного та нормованого вектора ознак для невідомого образу та відобразити його ознакові значення.
- Обчислення міри відповідності невідомого образу до кожного еталону за варіантом норми.
- Проведення класифікації невідомого образу.

Варіанти норми:

- 1) Евклідова норма.
- 2) Норма Чебишева.
- 3) Манхетенська норма.

Лабораторна робота № 3.
Створення адаптивних систем розпізнавання з побудовою кластерів
методом статистичної обробки навчальних послідовностей.

Використовуючи основні можливості першої лабораторної роботи, створити систему розпізнавання з навчанням з нормованими векторами ознак числового типу.

Система повинна забезпечити наступні дії:

- Введення послідовно з графічних файлів образів навчальної послідовності для трьох класів та відображення їх у відповідному графічному компоненті.
- Створювати абсолютні та нормовані ознакові вектори для кожного зразка навчальної послідовності з відображенням абсолютних та нормованих ознакових значень.
- В режимі навчання з вчителем проводити кластеризацію поточного навчального зразка.
- Проводити поточну статистичну обробку кожного кластера за варіантом і відображати його поточні статистичні параметри.
- Ввести з графічного файлу зображення невідомого образу, відобразити образ у графічному компоненті.
- Обчислити абсолютний та нормований вектор ознак для невідомого образу та відобразити його ознакові значення.
- Провести класифікацію невідомого образу за його вектором ознак та вибраним методом класифікації.

Варіанти кластер-аналізу:

- 1) Обчислення «геометричних центрів» кластерів за математичним сподіванням векторів ознак навчальної послідовності у просторі та Евклідової міри в декартовій системі координат;
- 2) Обчислення мінімальних та максимальних значень кожної компоненти кожного кластера у просторі ознак за зразками навчальних послідовностей та перевірки належності до кожного кластера.

Навчальна тема № 5: Специфічні математичні моделі в розпізнаванні образів. Метод відокремлюючі функції. Ймовірнісний підхід.

Зміст теми:

1. Поняття відокремлюючої функції.
2. Алгоритм побудови відокремлюючих функції лінійного типу.
3. Байєсівський підхід до РО. Загальний ймовірнісний підхід. Побудова ймовірнісних оцінок.

Теоретичні відомості.

1. Поняття відокремлюючої функції.

Нехай кожний образ задається вектором ознак $X = (x_1, \dots, x_n)$. Потрібно розпізнавати образи класів $C_1, C_2, \dots, C_L$, $C_i \cap C_j = \emptyset, i \neq j$.

$d(X) = C$ – розв’язальне правило, за яким обрах X віднесений до класу C .

Означення: Відокремлююча функція – це деяка функція $g_i(x)$ класу C_i , така, що

$$d(X) = C_i, \Leftrightarrow g_i(x) \geq g_j(x), i = 1, \dots, L.$$

2. Алгоритм побудови відокремлюючих функції лінійного типу.

Образ задається вектором ознак $X = (x_1, \dots, x_n)$. Його можна доповнити додатковою компонентою з одиничним значенням $\bar{X} = (1, x_1, \dots, x_n)$. Йому ставиться у відповідність вектор коефіцієнтів $\bar{W} = (w_0, w_1, \dots, w_n)$.

Відокремлюючу функцію для i -го класу задають у вигляді

$$g_i(X) = \bar{W}^T \cdot \bar{X} = w_0 + w_1 * x_1 + \dots + w_n * x_n.$$

У випадку двох класів C_1, C_2 розв’язувальне правило має вигляд:

$$d(X) = \begin{cases} 1, & g_1(X) \geq g_2(X), \\ 2, & g_1(X) < g_2(X) \end{cases}.$$

Для всієї системи можна визначити загальну відокремлюючу функцію

$$g(X) = g_1(X) - g_2(X).$$

Тоді розв’язувальне правило має вигляд

$$d(X) = \begin{cases} 1, & g(X) \geq 0, \\ 2, & g(X) < 0 \end{cases} = -\frac{1}{2}(\text{sign}[g(X)] - 3).$$

3. Байєсівський підхід до РО. Загальний ймовірнісний підхід. Побудова ймовірнісних оцінок.

а) *Бейєсівський підхід.*

Нехай $P(A)$ - ймовірність події A ,

$P(A \cap B)$ - ймовірність сукупності подій A та B ,

$P(A/B)$ - ймовірність події A за умови, що відбулась подія B .

За формулою умовної ймовірності: $P(A \cap B) = P(A) * P(B/A)$.

Нехай об'єкти мають описуються вектором ознак X . Об'єкти належать до N класів. $P(i)$ - ймовірність класу i . $P(X/i)$ - ймовірність того, що у класі i існує екземпляр з вектором ознак X . Тоді ймовірність належності вектору ознак X_0 до класу k обчислюється за формулою:

$$P(k/X_0) = \frac{P(X_0/k)P(k)}{\sum_{i=1}^N P(X_0/i)P(i)}.$$

Розпізнаним вважається клас з максимальною умовною ймовірністю.

б) *Класичний ймовірнісний підхід.*

Нехай розпізнаються два класи Ω_1 і Ω_2 з використанням числової ймовірнісної ознаки X . Потрібно вибрати порогове значення X_0 і побудувати функцію класифікації

$$d(X) = \begin{cases} 1, & X \leq X_0, \\ 2, & X > X_0. \end{cases}$$

Для знаходження порогового значення використовується наступна методика. Підчас обробки зразків навчальної послідовності кожного класу обчислюються середньоарифметичні значення ознак m_1, m_2 та середньоквадратичні відхилення σ_1, σ_2 .

$$m = 1/N \sum_i X_i$$

$$\sigma^2 = 1/N \sum_i (X_i - m)^2$$

Припускаючи, що ознака є випадковою величиною з нормальним законом розподілу в межах кожного класу, формується функція розподілу для кожного класу:

$$f_i(x) = p(x/i) = \frac{1}{\sigma_i \sqrt{2\pi}} \exp\left(-\frac{1}{2} \left(\frac{x - m_i}{\sigma_i}\right)^2\right).$$

Вводиться поняття помилок класифікації. Ймовірність **помилки першого роду**

$$Q_1 = \int_{x_0}^{\infty} f_1(x) dx - \text{ймовірність того що об'єкт з першого класу буде віднесено}$$

до другого класу.

Ймовірність **помилки другого роду**

$$Q_2 = \int_{-\infty}^{x_0} f_2(x) dx - \text{ймовірність того що об'єкт з другого класу буде віднесено}$$

до першого класу.

Це дає можливість обчислити ймовірність правильної класифікації:

$$D_1 = 1 - Q_1,$$

$$D_2 = 1 - Q_2.$$

Вводиться матриця «штрафів» за прийняття рішень:

$$\|C\| = \begin{pmatrix} c_{11} & c_{12} \\ c_{21} & c_{22} \end{pmatrix}, \text{ де } c_{ij} - \text{штраф за віднесення образу з класу } i \text{ до класу } j.$$

Середні втрати за класифікацію обчислюються за формулою:

$$R = P(\Omega_1)c_{11}D_1 + P(\Omega_1)c_{12}Q_1 + P(\Omega_2)c_{22}D_2 + P(\Omega_2)c_{21}Q_2.$$

Відношення $\frac{f_1(x)}{f_2(x)}$ називають коефіцієнтом правдоподібності, а значення

$$\lambda_0 = \frac{P(\Omega_1)(c_{12} - c_{11})}{P(\Omega_2)(c_{21} - c_{22})} - \text{критична точка коефіцієнта правдоподібності.}$$

Порогове значення функції класифікації обчислюється за формулою:

$$x_0 = \frac{\sigma_2^2 m_1 - \sigma_1^2 m_2 \pm \sigma_1 \sigma_2 \sqrt{(m_2 - m_1)^2 + (\sigma_2^2 - \sigma_1^2) \ln \lambda_0 \frac{\sigma_2^2}{\sigma_1^2}}}{\sigma_2^2 - \sigma_1^2}$$

Частинні випадки:

а) $\sigma_1 = \sigma_2 = \sigma$.

$$x_0 = \frac{(m_1 + m_2)}{2} + \frac{\sigma^2}{(m_2 - m_1)} \ln \lambda_0.$$

б) $c_{11} = c_{22} = 0$; $c_{12} = c_{21}$; $P(\Omega_1) = P(\Omega_2)$.

$$x_0 = (m_1 + m_2) / 2.$$

Навчальна тема № 6: Біологічна та математична модель нейрону. Штучна нейронна мережа.

Зміст теми:

1. Структура нервової клітини. Функції елементів.
2. Математична модель нейрона. Вагові коефіцієнти. Передаточна функція.

Теоретичні відомості.

1. Структура нервової клітини. Функції елементів.

Нейрон (нервова клітка) складається з тіла клітини - соми (*soma*), і двох типів зовнішніх деревоподібних відгалужень: аксона (*axon*) і дендритів (*dendrites*). Тіло клітини вміщує ядро (*nucleus*), що містить інформацію про властивості нейрону, і плазму, яка продукує необхідні для нейрону матеріали. Нейрон отримує сигнали (імпульси) від інших нейронів через дендрити (приймачі) і передає сигнали, згенеровані тілом клітки, вздовж аксона (передавач), що наприкінці розгалужується на волокна (*strands*). На закінченнях волокон знаходяться синапси (*synapses*).

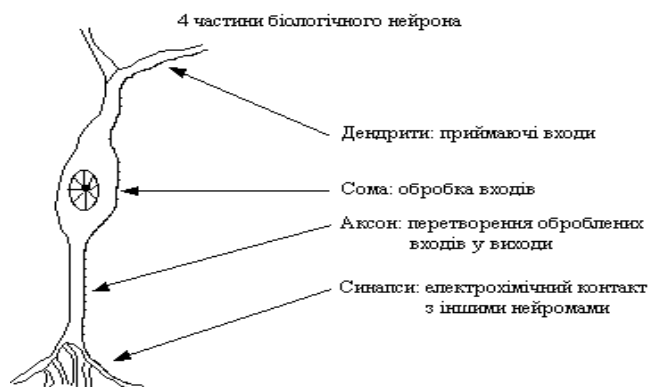

Рис. 1. Схема біологічного нейрона.

Синапс є функціональним вузлом між двома нейронами (волокно аксона одного нейрона і дендрит іншого). Коли імпульс досягає синаптичного закінчення, продукуються хімічні речовини, названі нейротрансмітерами. Нейротрансмітери проходять через синаптичну щілину, збуджуючи або загальмовуючи, у залежності від типу синапсу, здатність нейрона-приймача генерувати електричні імпульси. Результативність синапсу налаштовується минаючими через нього сигналами, тому синапси навчаються в залежності від активності процесів, у яких вони приймають участь. Нейрони взаємодіють за допомогою короткої серії імпульсів. Повідомлення передається за допомогою частотно-імпульсної модуляції.

Останні експериментальні дослідження доводять, що біологічні нейрони структурно складніші, ніж спрощене пояснення, наведене вище і значно складніші, ніж існуючі штучні нейрони, які є елементами сучасних штучних нейронних мереж. Оскільки нейрофізіологія надає науковцям розширене розуміння дії нейронів, а технологія обчислень постійно вдосконалюється, розробники мереж необмежений простір для вдосконалення моделей біологічного мозку.

2. Математична модель нейрона. Вагові коефіцієнти. Передаточна функція.

Базовий модуль нейронних мереж штучний нейрон моделює чотири основні функції природного нейрона (рис. 2).

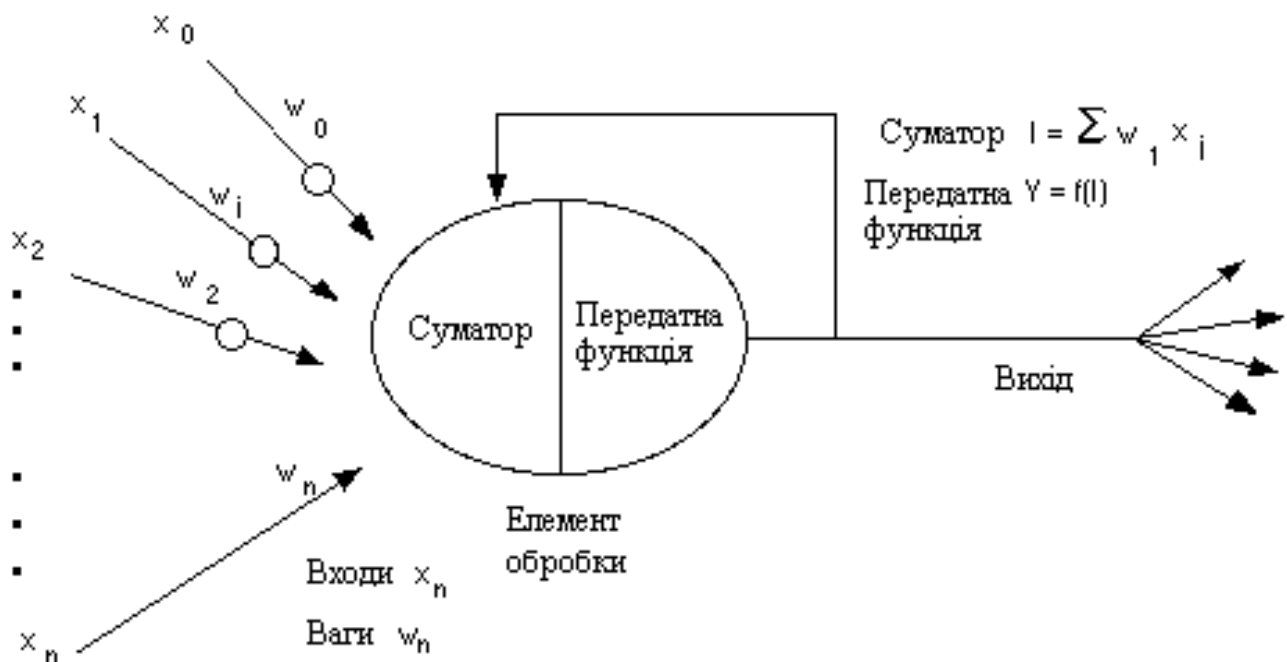

Рис. 2. Базовий штучний нейрон.

Вхідні сигнали x_n , зважені ваговими коефіцієнтами з'єднання w_n , додаються, проходять через передатну функцію, генерують результат і виводяться як вихідні сигнали.

Навчальна тема № 7: Прості нейронні архітектури. Перцептрон Розенблата. Алгоритм навчання та класифікації.

Зміст теми:

1. Поняття перцептрону. Структура перцептрону Розенблата для двох класів.
2. Схема навчання. Оцінка функціональних можливостей.
3. Модель штучного нейрона як «елемента обробки».

Теоретичні відомості.

1. Перцептрон Розенблата

Першою моделлю нейромереж вважають перцептрон Розенблата. Теорія перцептронів є основою для багатьох типів штучних нейромереж прямого поширення і вони є класикою для вивчення.

Одношаровий перцептрон здатний розпізнавати найпростіші образи. Окремий нейрон обчислює зважену суму елементів вхідного сигналу, віднімає значення зсуву і пропускає результат через жорстку порогову функцію, вихід якої дорівнює $+1$ чи -1 . В залежності від значення вихідного сигналу приймається рішення:

- $+1$ - вхідний сигнал належить класу А,
- -1 - вхідний сигнал належить класу В.

На Рис. 3 показана схема нейронів, використовуваних в одношарових перцептронах, графік передатної функції і схема вирішальних областей, створених у багатовимірному просторі вхідних сигналів. Вирішальні області визначають, які вхідні образи будуть віднесені до класу А, які - до класу В.

Перцептрон, що складається з одного нейрона, формує дві вирішальні області, розділені гіперплощиною. На рисунку показаний випадок, коли розмірність вихідного сигналу дорівнює 2. При цьому поділяюча поверхня уявляє собою пряму лінію на площині. Рівняння, що задає поділяючу пряму, залежить від значень синапсичних ваг і зсуву.

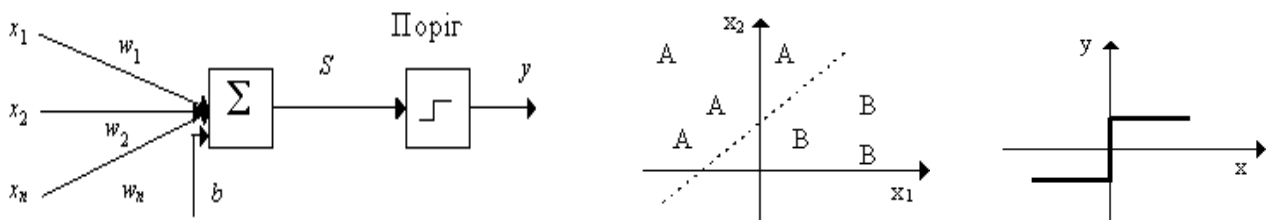

Рис. 3. Схема нейрона, графік передатної функції і поділяюча поверхня.

2. Алгоритм навчання одношарового перцептрону.

Алгоритм навчання одношарового перцептрона:

1. Ініціалізація синапсичних ваг і зсуву: вони приймають малі випадкові значення: $0 < w_i < 1$, $0 < b < 1$.
2. Пред'явлення мережі нового вхідного і бажаного вихідного сигналів: вхідний сигнал $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ пред'являється нейрону разом з бажаним вихідним сигналом d :

$$d(t) = \begin{cases} +1, & \text{вихідний клас А} \\ -1, & \text{вихідний клас В} \end{cases}.$$

3. Обчислення вихідного сигналу нейрона:

$$y(t) = f\left(\sum_{i=1}^N w_i(t) x_i(t) - b\right),$$

де функція активації $f(x) = -1$ для $x \leq b$, і $f(x) = 1$ для $x > b$.

4. Налаштування значень ваг:

$$w_i(t+1) = w_i(t) + r[d(t) - y(t)]x_i(t), \quad i=1, \dots, N.$$

де $w_i(t)$ – вага зв'язку від i -го елемента вхідного сигналу до нейрона в момент часу t , r – швидкість навчання (менше 1); $d(t)$ – бажаний вихідний сигнал.

Якщо мережа приймає правильне рішення ($y(t) = d$ для заданого вектора x), то синаптичні ваги не модифікуються. Можна задавати мережі наступний вектор.

Зауваження:

Тип вхідних сигналів, з якими працює алгоритм: бінарні чи аналогові (дійсні).

Розмірності входу і виходу обмежені при програмній реалізації тільки можливостями обчислювальної системи, на якій моделюється нейронна мережа, при апаратній реалізації – технологічними можливостями.

Області застосування: розпізнавання образів, класифікація.

Недоліки: Примітивні поділяючі поверхні (гіперплощини) дають можливість вирішувати лише найпростіші задачі розпізнавання.

Переваги: Програмні та апаратні реалізації моделі дуже прості. Простий і швидкий алгоритм навчання.

Модифікації: Багатошарові перцептрони дають можливість будувати більш складні поділяючі поверхні і тому більш поширені.

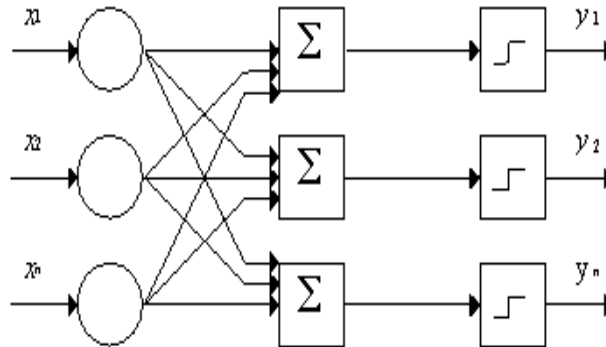

Рис. 4. Перцептрон із багатьма виходами.

3. Модель штучного нейрона як «елемента обробки».

У наявних на цей час пакетах програм штучні нейрони називаються "елементами обробки" і мають набагато більше можливостей, ніж простий штучний нейрон, описаний вище. На рис. 3 зображена детальна схема спрощеного штучного нейрону.

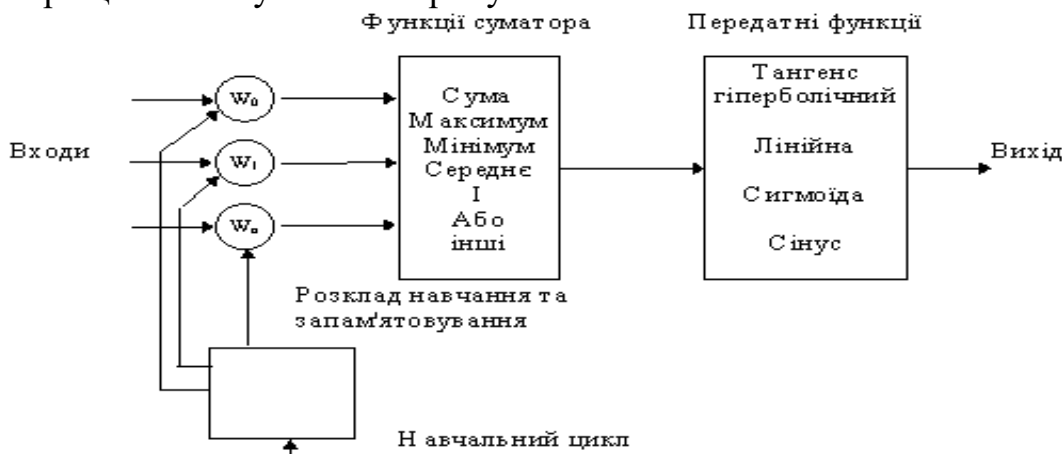

Рис. 5. Модель "елементу обробки".

Модифіковані входи передаються на функцію сумування, яка переважно тільки сумує добутки. Проте можна обрати багато різних операцій, такі як середнє, найбільше, найменше, *OR*, *AND*, тощо, які могли б виробляти деяку кількість різних значень. Окрім того, більшість комерційних програм дозволяють інженерам-програмістам створювати власні функції сумування за допомогою підпрограм, закодованих на мові високого рівня (C, C++,

turbopascal). Інколи функція сумування ускладнюється додаванням функції активації, яка дозволяє функції сумування оперувати в часі.

В будь-якому з цих випадків вихід функції сумування надсилається у передаточну функцію і скеровує весь ряд на дійсний вихід (0 або 1, -1 або 1, або яке-небудь інше число) за допомогою певного алгоритму. В існуючих нейромережах в якості передатних функцій можуть бути використані сигмоїда, синус, гіперболічний тангенс та ін. Приклад того, як виглядає передаточна функція, показаний на рис. 6.

Рис. 6. Сигмоїдна передатна функція.

Після обробки сигналу, нейрон на виході має результат передаточної функції, який надходить на входи інших нейронів або до зовнішнього з'єднання, як це передбачається структурою нейромережі.

Всі штучні нейромережі конструюються з базового формуючого блоку – штучного нейрону. Існуючі різноманітності і фундаментальні відмінності, є підставою мистецтва талановитих розробників для реалізації ефективних нейромереж.

Лабораторна робота № 4.

Реалізація системи розпізнавання перцептронного типу для випадку двох класів.

Використовуючи основні можливості першої лабораторної роботи, створити систему розпізнавання перцептронного типу з нормованими векторами ознак числового типу.

Система повинна забезпечити наступні дії:

- Дозволяти послідовне введення з графічних файлів образів тестової послідовності **для двох класів** та відображати їх у відповідному графічному компоненті.

- Створювати абсолютні та нормовані ознакові вектори для кожного зразка навчальної послідовності з відображенням абсолютних та нормованих ознакових значень.
- Задавати початкові значення коефіцієнтів перцептрона Розенблата та поточний крок навчання.
- Обчислювати вихідний вектор та проводити класифікацію за поточним станом перцептрона.
- В режимі навчання з учителем підтвердити або спростувати результат класифікації.
- Провести корекцію ваг перцептрона та відобразити його стан після корекції.
- Оцінити збіжність процесу навчання.

Навчальна тема № 8: Нейронні мережі асоціативного та циклічного типу. Штучні нейронні мережі Хопфілда та Хеммінга.

Зміст теми:

1. Мережа Хопфілда.
2. Алгоритм функціонування мережі Хопфілда.
3. Модель двошарової нейронної мережі Хеммінга.

Теоретичні відомості.

1. Мережа Хопфілда.

Джон Хопфілд вперше представив свою асоціативну мережу у 1982 р. У Національній Академії Наук. На честь Хопфілда та нового підходу до моделювання, ця мережна парадигма згадується як мережа Хопфілда. Мережа базується на аналогії фізики динамічних систем. Початкові застосування для цього виду мережі включали асоціативну, або адресовану за змістом пам'ять та вирішували задачі оптимізації.

Мережа Хопфілда використовує три прошарки: вхідний, прошарок Хопфілда та вихідний прошарок. Кожен прошарок має однакову кількість нейронів. Входи прошарку Хопфілда під'єднані до виходів відповідних нейронів вхідного прошарку через змінні ваги з'єднань. Виходи прошарку Хопфілда під'єднуються до входів всіх нейронів прошарку Хопфілда, за винятком самого себе, а також до відповідних елементів у вихідному прошарку. В режимі функціонування, мережа скеровує дані з вхідного прошарку через фіксовані ваги з'єднань до прошарку Хопфілда. Прошарок Хопфілда коливається, поки не буде завершена певна кількість циклів, і біжучий стан прошарку передається на вихідний прошарок. Цей стан відповідає образу, вже запрограмованому у мережу.

Навчання мережі Хопфілда вимагає, щоб навчальний образ був представлений на вхідному та вихідному прошарках одночасно. Рекурсивний характер прошарку Хопфілда забезпечує засоби корекції всіх ваг з'єднань. Недвійкова реалізація мережі повинна мати пороговий механізм у передатній функції. Для правильного навчання мережі відповідні пари "вхід-вихід" мають відрізнятися між собою.

Якщо мережа Хопфілда використовується як пам'ять, що адресується за змістом вона має два головних обмеження. По-перше, число образів, що можуть бути збережені та точно відтворені є строго обмеженим. Якщо зберігається занадто багато параметрів, мережа може збігатись до нового неіснуючого образу, відмінному від всіх запрограмованих образів, або не збігатись взагалі. Межа ємності пам'яті для мережі приблизно 15% від числа нейронів у прошарку Хопфілда. Другим обмеженням парадигми є те, що прошарок Хопфілда може стати нестабільним, якщо навчальні приклади є

занадто подібними. Зразок образу вважається нестабільним, якщо він застосовується за нульовий час і мережа збігається до деякого іншого образу з навчальної множини. Ця проблема може бути вирішена вибором навчальних прикладів більш ортогональних між собою.

Структурна схема мережі Хопфілда приведена на рис. 7.

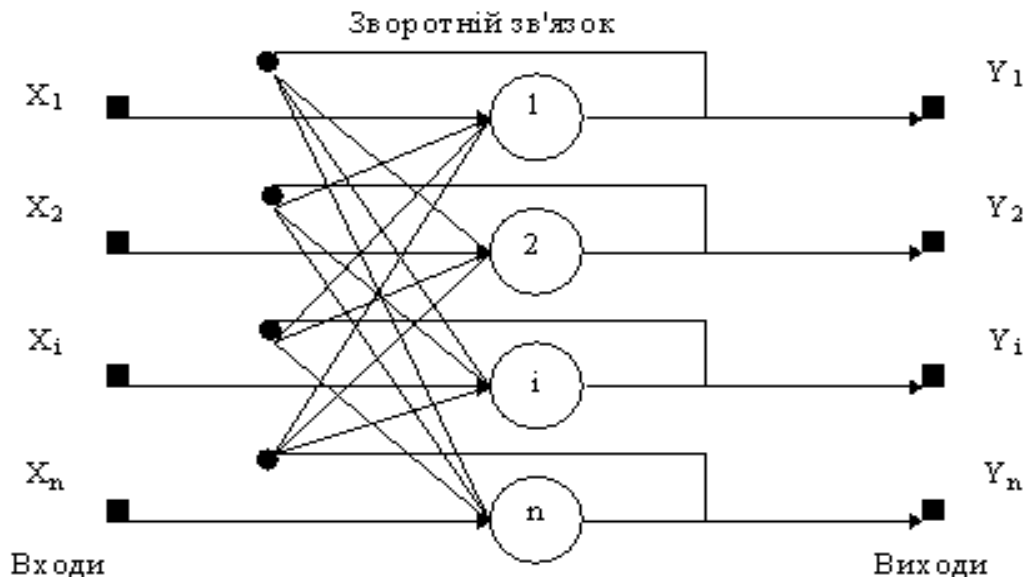

Рис. 7. Структурна схема мережі Хопфілда.

Задача, розв'язувана даною мережею в якості асоціативної пам'яті, як правило, формулюється таким чином.

Відомий деякий набір двійкових сигналів (зображень, звукових оцифровок, інших даних, що описують якийсь об'єкти або характеристики процесів), вважають зразковим. Мережа повинна вміти з зашумленого сигналу, поданого на її вхід, виділити ("пригадати" по частковій інформації) відповідний зразок або "дати висновок" про те, що вхідні дані не відповідають жодному із зразків.

У загальному випадку, будь-який сигнал може бути описаний вектором $x_1, x_i, x_n, \dots$, де n – число нейронів у мережі і величина вхідних і вихідних векторів. Кожний елемент x_i дорівнює або $+1$, або -1 .

Позначимо вектор, що описує k -ий зразок, через X_k , а його компоненти, відповідно, $x_{ik}, k=0, \dots, m-1$, де m – число зразків.

Якщо мережа розпізнає (або "пригадує") якийсь зразок на основі пред'явлених їй даних, її виходи будуть містити саме його, тобто $Y = X_k$, де Y – вектор вихідних значень мережі: y_1, y_i, y_n . У протилежному випадку вихідний вектор не співпадає з жодним зразковим.

Якщо, наприклад, сигнали являють собою якесь зображення, то, відобразивши у графічному виді дані з виходу мережі, можна буде побачити

картинку, що цілком збігається з однією зі зразкових (у випадку успіху) або ж "вільну імпровізацію" мережі (у випадку невдачі).

2. Алгоритм функціонування мережі Хопфілда.

Алгоритм функціонування мережі

На початку роботи мережі надаються k зразків: $X_1, X_2, \dots, X_k$, координати яких мають значення -1 або 1.

1. На стадії ініціалізації мережі вагові коефіцієнти синапсів встановлюються таким чином:

$$w_{ij} = \begin{cases} \sum_{k=1}^m x_i^k x_j^k, & i \neq j \\ 0, & i = j \end{cases}$$

Тут i і j – індекси, відповідно, пресинаптичного і постсинаптичного нейронів; x_{ik} , x_{jk} – i -ий і j -ий елементи вектора k -ого зразка.

2. На входи мережі подається невідомий сигнал X . На початковому етапі значення виходів Y рівні значенням X :

$$Y_i(0) = x_i, \quad i = 0 \dots n-1, \quad (\text{де } t=0 - \text{номер ітерації}).$$

3. Обчислюється новий стан нейронів:

$$S_j(t+1) = \sum_{i=1}^n w_{ij} y_j(t), \quad j=0, \dots, n-1.$$

і нові значення виходів:

$$y_j(t+1) = f[S_j(t+1)],$$

де f – передаточна функція у вигляді порогової, наведена на рис. 10.а).

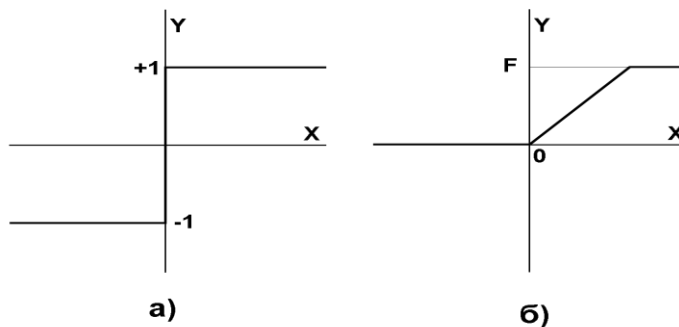

Рис. 10. Передаточні функції.

4. Перевіряємо чи змінилися вихідні значення y за останню ітерацію. Якщо $y_j(t+1) \neq y_j(t)$, то переходимо до пункту 3 і перераховуємо новий стан нейронів S_j , і нові виходи y_j .

Якщо виходи стабілізувались, тобто

$$y_j(t+1) = y_j(t),$$

то робота з цим вектором X закінчена, мережа дала відповідь. При цьому вихідний вектор Y є таким, що найкраще відповідає вхідним даним.

Іноді мережа не може провести розпізнавання і видає на виході неіснуючий образ. Це пов'язано з проблемою обмеженості можливостей мережі. Для мережі Хопфілда число образів m не повинно перевищувати величини, приблизно рівної $0.15 \cdot n$, де n – розмірність вектора X .

Крім того, якщо два образи A і B сильно схожі, вони, можливо, будуть викликати в мережі перехресні асоціації, тобто пред'явлення на вході мережі вектора A призведе до появи на її виходах вектора B і навпаки.

4. Модель двошарової нейронної мережі Хеммінга.

Мережа Хеммінга (*Hamming*) є розширенням мережі Хопфілда. Ця мережа була розроблена Річардом Ліппманом (*Richard Lippman*) у середині 80-х рр. Мережа Хеммінга реалізує класифікатор, що базується на найменшій похибці для векторів двійкових входів, де похибка визначається відстанню Хеммінга.

Відстань Хеммінга визначається як число бітів, які відрізняються між двома відповідними вхідними векторами фіксованої довжини. Один вхідний вектор є незашумленим прикладом образу, інший є спотвореним образом. Вектор виходів навчальної множини є вектором класів, до яких належать образи. У режимі навчання вхідні вектори розподіляються до категорій для яких відстань між зразковими вхідними векторами та біжучим вхідним вектором є мінімальною.

Мережа Хеммінга має три прошарки: вхідний прошарок з кількістю вузлів, скільки є окремих двійкових ознак; прошарок категорій (прошарок Хопфілда), з кількістю вузлів, скільки є категорій або класів; вихідний прошарок, який відповідає числу вузлів у прошарку категорій.

Мережа є простою архітектурою прямого поширення з вхідним рівнем, повністю під'єднаним до прошарку категорій. Кожен елемент обробки у прошарку категорій є зворотно під'єднаним до кожного нейрона у тому ж самому прошарку і прямо під'єднаним до вихідного нейрону. Вихід з прошарку категорій до вихідного прошарку формується через конкуренцію.

Навчання мережі Хеммінга є подібним до методології Хопфілда. На вхідний прошарок надходить бажаний навчальний образ, а на виході вихідного прошарку надходить значення бажаного класу, до якого належить вектор. Вихід

містить лише значення класу, до якого належить вхідний вектор. Рекурсивний характер прошарку Хопфілда забезпечує засоби корекції всіх ваг з'єднань.

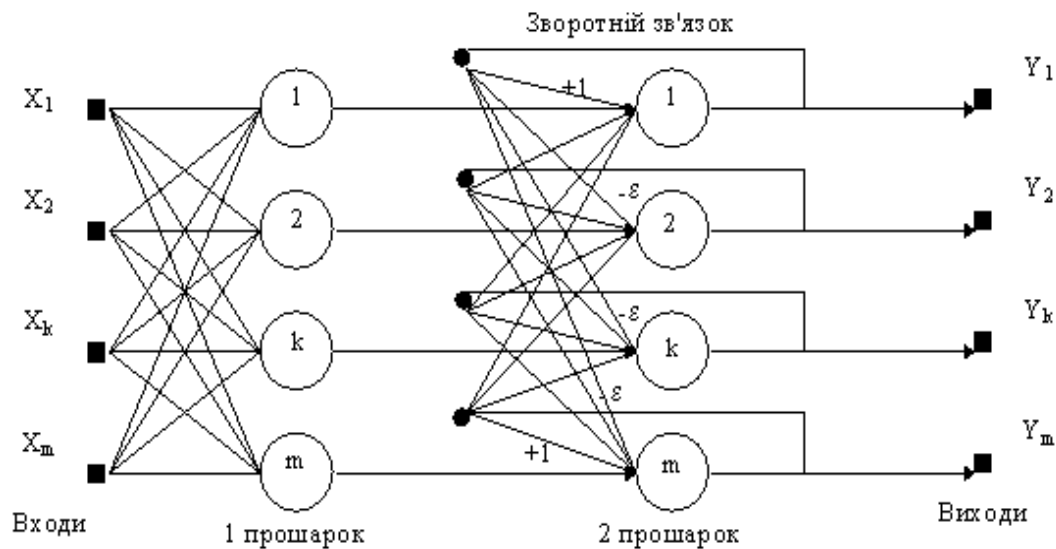

Рис. 11. Структурна схема мережі Хемінга.

Алгоритм функціонування мережі Хеммінга:

На початку роботи мережі надаються k зразків: $X_0, X_2, \dots, X_{m-1}$, координати яких мають значення -1 або 1.

1. На стадії ініціалізації ваговим коефіцієнтам w_{ik} першого прошарку і порогу передатної функції b_k присвоюються такі значення:

$$w_{ik} = x_i^k / 2, \quad i = 0 \dots n-1, \quad k = 0 \dots m-1,$$

$$b_k = n / 2, \quad k = 0 \dots m-1.$$

Тут x_i^k – i -ий елемент k -ого зразка, m – кількість класів.

2. На входи мережі подається невідомий вектор $x_1, x_i, \dots, x_n$. Розраховуються стани нейронів першого прошарку (верхній індекс у дужках вказує номер прошарку):

$$y_j^{(1)} = S_j^{(1)}(t) = \sum_{i=1}^n w_{ij} y_j(t) + b_j, \quad j = 0, \dots, m-1.$$

3. Далі отримані значення ініціалізують значення виходів другого прошарку:

$$y_j^{(2)} = y_j^{(1)}, j = 0, \dots, m-1.$$

4. Обчислюються нові стани нейронів другого прошарку:

$$S_j^{(2)}(t+1) = y_j^{(2)}(t) - \varepsilon \sum_{k=0}^{m-1} y_k^{(2)}(t), k \neq j, j = 0, 1, \dots, m-1.$$

Вагові коефіцієнти гальмуючих синапсів у другому прошарку беруть рівними деякій величині ε : $0 < \varepsilon < 1/m$. Синапс нейрона, пов'язаний із його ж виходом, має вагу +1.

5. Обчислюються значення їх виходів:

$$y_j^{(2)}(t+1) = f|S_j^{(2)}(t+1)|$$

Передаточна функція активації: $f(x) = -1$ для $x \leq b$, і $f(x) = 1$ для $x > b$, має вид порогової.

6. Перевіряємо, чи змінилися вихідні значення у за останню ітерацію. Якщо $y_j^{(2)}(t+1) \neq y_j^{(2)}(t)$, то переходимо до пункту 4 і перераховуємо новий стан нейронів S_j , і нові виходи y_j .

Якщо виходи стабілізувались, тобто $y_j(t+1) = y_j(t)$, то робота з цим вектором X закінчена, мережа дала відповідь Y . Відповідь трактуємо так: номер координати Y , яка є найбільшою, вказує, до якого класу належить вхідний вектор X .

Роль першого прошарку є умовною: скориставшись один раз на першому кроці 1 значеннями його вагових коефіцієнтів, мережа більше не вертається до нього, тому перший прошарок може бути взагалі виключений із мережі.

Мережа Хеммінга має ряд переваг над мережею Хопфілда. Вона реалізує оптимальний класифікатор мінімуму похибки, якщо похибки вхідних бітів є випадковими та незалежними.

Для функціонування мережі Хеммінга потрібна менша кількість нейронів, оскільки середній прошарок вимагає лише один нейрон на клас, замість нейрону на кожен вхідний вузол.

І, нарешті, мережа Хеммінга не страждає від неправильних класифікацій, які можуть трапитись у мережі Хопфілда. В цілому, мережа Хеммінга є як швидшою, так і точнішою за мережу Хопфілда.

Лабораторна робота № 5.***Реалізація системи розпізнавання на базі нейронної мережі асоціативного та рекурентно-асимптотичного типу.***

Розробити систему розпізнавання на базі штучної нейронної мережі Хопфілда (та Хемінга) з наступними діями (за варіантом лабораторної роботи №1):

- введення зразкових зображень образів трьох класів та відображення у відповідних графічних компонентах;
- обчислення абсолютних ознакових векторів та відображення ознакових значень;
- для штучної нейронної мережі Хопфілда провести бінаризацію еталонних ознакових векторів зі значеннями -1 та 1; для мережі Хеммінга провести нормування ознакових еталонних векторів;
- обчислити матрицю коефіцієнтів ШНМ Хопфілда або вагові коефіцієнти першого шару зв'язків у мережі Хеммінга. Відобразити відповідні матриці;
- ввести зображення невідомого вектора, обчислити його ознакові вектори відповідно до типу мережі;
- провести класифікацію за методом Хопфілда або Хеммінга;
- проаналізувати процес класифікації.

- **Навчальна тема № 9: Однопрохідні багат шарові ШНМ.
Алгоритми навчання. Алгоритм оберненого
розповсюдження помилки.**

Зміст теми:

1. Нейромережа зворотного поширення похибки (Back Propagation).
2. Реалізація алгоритмів навчання методом оберненого розповсюдження помилки. Оптимізаційний підхід до навчання ШНМ.
3. Оцінка функціональних можливостей.

Теоретичні відомості.

1. Нейромережа зворотного поширення похибки(Back Propagation)

Архітектура *feedforward backpropagation* була розроблена на початку 1970-х років декількома незалежними авторами: Вербор (*Werbos*); Паркер (*Parker*); Румельгарт (*Rumelhart*), Хінтон (*Hinton*) та Вільямс (*Williams*). На даний час, парадигма *backpropagation* найбільш популярна, ефективна та легка модель навчання для складних, багат шарових мереж. Вона використовується у різних типах застосувань і породила великий клас нейромереж з різними структурами та методами навчання.

Типова мережа *backpropagation* має вхідний прошарок, вихідний прошарок та принаймні один прихований прошарок. Теоретично, обмежень відносно числа прихованих прошарків не існує, але практично застосовують один або два (рис. 12).

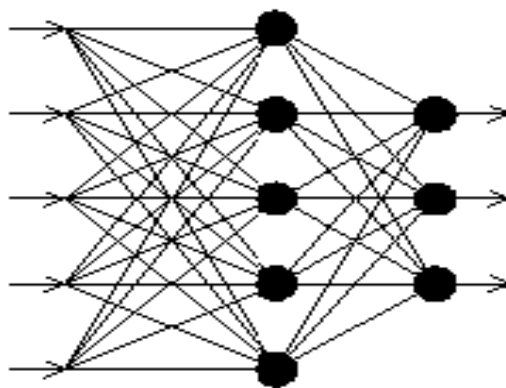

Рис. 12. Багат шаровий перцептрон.

Нейрони організовані в шарову структуру з прямою передачею сигналу. Кожний нейрон мережі продукує зважену суму своїх входів, пропускає цю величину через передатну функцію і видає вихідне значення. Мережа може моделювати функцію практично будь якої складності, причому число прошарків і число нейронів у кожному прошарку визначають складність

функції. Визначення числа проміжних прошарків і числа нейронів в них є важливим при моделюванні мережі.

Більшість дослідників та інженерів, застосовуючи архітектуру до визначених проблем використовують загальні правила, зокрема:

1. Кількість входів та виходів мережі визначаються кількістю вхідних та вихідних параметрів досліджуваного об'єкту, явища, процесу, тощо. На відміну від зовнішніх прошарків, число нейронів прихованого прошарку $n_{\text{прих}}$ обирається емпіричним шляхом. В більшості випадків достатня кількість нейронів становить $n_{\text{прих}} = n_{\text{вх}} + n_{\text{вих}}$, де $n_{\text{вх}}$, $n_{\text{вих}}$ - кількість нейронів у вхідному і, відповідно, у вихідному прошарках.
2. Якщо складність у відношенні між отриманими та бажаними даними на виході збільшується, кількість нейронів прихованого прошарку повинна також збільшитись.
3. Якщо процес, що моделюється, може розділятися на багато етапів, потрібен додатковий прихований прошарок (прошарки). Якщо процес не розділяється на етапи, тоді додаткові прошарки можуть допустити перезапам'ятовування і, відповідно, невірне загальне рішення.

Після того, як визначено число прошарків і число нейронів в кожному з них, потрібно знайти значення для синаптичних ваг і порогів мережі, які спроможні мінімізувати похибку спродукованого результату. Саме для цього існують алгоритми навчання, де відбувається підгонка моделі мережі до наявних навчальних даних.

Похибка для конкретної моделі мережі визначається шляхом проходження через мережу всіх навчальних прикладів і порівняння спродукованих вихідних значень з бажаними значеннями. Множина похибок створює функцію похибок, значення якої можна розглядати, як похибку мережі. В якості функції похибок найчастіше використовують суму квадратів похибок.

Для кращого розуміння алгоритму навчання мережі *Back Propagation* потрібно роз'яснити поняття поверхні станів. Кожному значенню синаптичних ваг і порогів мережі (вільних параметрів моделі кількістю N) відповідає один вимір в багатовимірному просторі. $N+1$ -ий вимір відповідає похибці мережі. Для різноманітних сполучень ваг відповідну похибку мережі можна зобразити точкою в $N+1$ -вимірному просторі, всі ці точки утворюють деяку поверхню - поверхню станів. Мета навчання нейромережі полягає в знаходженні на багатовимірній поверхні найнижчої точки.

Поверхня станів має складну будову і досить неприємні властивості, зокрема, наявність локальних мінімумів (точки, найнижчі в своєму певному околі, але вищі від глобального мінімуму), пласкі ділянки, сідлові точки і довгі вузькі яри. Аналітичними засобами неможливо визначити розташування глобального мінімуму на поверхні станів, тому навчання нейромережі по суті полягає в дослідженні цієї поверхні. Відштовхуючись від початкової конфігурації ваг і порогів (від випадково обраної точки на поверхні), алгоритм навчання поступово відшукує глобальний мінімум.

Обчислюється вектор градієнту поверхні похибок, який вказує напрямок найкоротшого спуску по поверхні з заданої точки. Якщо трошки просунутись по ньому, похибка зменшиться. Зрештою алгоритм зупиняється в нижній точці, що може виявитись лише локальним мінімумом (в ідеальному випадку – глобальним мінімумом).

Складність тут полягає у виборі довжини кроків. При великій довжині кроку збіжність буде швидшою, але є небезпека перестрибнути рішення, або піти в неправильному напрямку. При маленькому кроці, правильний напрямок буде виявлений, але зростає кількість ітерацій. На практиці розмір кроку береться пропорційним крутизні схилу з деякою константою – швидкістю навчання. Правильний вибір швидкості навчання залежить від конкретної задачі і здійснюється дослідним шляхом. Ця константа може також залежати від часу, зменшуючись по мірі просування алгоритму.

Алгоритм діє ітеративно, його кроки називаються епохами. На кожній епосі на вхід мережі по черзі подаються всі навчальні приклади, вихідні значення мережі порівнюються з бажаними значеннями і обчислюється похибка. Значення похибки, а також градієнту поверхні станів використовують для корекції ваг, і дії повторюються. Процес навчання припиняється або коли пройдена визначена кількість епох, або коли похибка досягає визначеного рівня малості, або коли похибка перестає зменшуватись (користувач переважно сам вибирає потрібний критерій останову).

2. Реалізація алгоритмів навчання методом оберненого розповсюдження помилки. Оптимізаційний підхід до навчання ШНМ.

За методом найменших квадратів, функція мінімізації загальної помилки мережі подається формулою:

$$E(w) = \frac{1}{2} \sum_{j,p} (y_{j,p}^{(N)} - d_{j,p})^2, \quad (1)$$

де $y_{j,p}^{(N)}$ – реальні вихідні значення j -го нейрона останнього N -го шару нейронної мережі при аналізі p -го образу навчальної послідовності;

$d_{j,p}$ – правильне (бажане) значення вказаного нейрона.

Сумування ведеться по всім нейронам вихідного шару для всіх зразків навчальної послідовності. Зміна вагових значень нейронів проводиться по формулі:

$$\Delta w_{i,j}^{(n)} = -\eta \cdot \frac{\partial E}{\partial w_{i,j}}, \quad (2)$$

де $w_{i,j}$ – вагове значення синапсичного зв'язку, що з'єднує i -ий нейрон шару $n-1$ з j -им нейроном шару n ;

η – крок навчання, вибирається на інтервалі $0 < \eta < 1$.

Частинні похідні обчислюються за формулою:

$$\frac{\partial E}{\partial w_{i,j}} = \frac{\partial E}{\partial y_j} \cdot \frac{dy_j}{ds_j} \cdot \frac{\partial s_j}{\partial w_{i,j}} \quad (3)$$

Тут y_j – вихід j -го нейрона, а s_j – зважена сума його вхідних сигналів.

Для сигмоїдальної функції активації нейрона її похідна шукається за формулою:

$$\frac{dy}{ds} = \frac{-b \cdot e^{-bs}}{(1 + e^{-bs})^2} \quad (4)$$

а для обчислення першого множника у формулі (3) використовується вираз

$$\frac{\partial E}{\partial y_j} = \sum_k \frac{\partial E}{\partial y_k} \cdot \frac{dy_k}{ds_k} \cdot w_{j,k}^{(n+1)} \quad (5)$$

В виразі (5) сумування проводиться по ваговим коефіцієнтам наступного, $n+1$ -го шару.

Введенням нової змінної

$$\delta_j^{(n)} = \frac{\partial E}{\partial y_j} \cdot \frac{dy_j}{ds_j} \quad (6)$$

Отримується рекурентна формула для обчислення величин $\delta_j^{(n)}$ шару n з відповідних величин $\delta_j^{(n+1)}$ старшого, наступного шару $n+1$:

$$\delta_j^{(n)} = \left[\sum_k \delta_k^{(n+1)} \cdot w_{j,k}^{(n+1)} \right] \cdot \frac{dy_j}{ds_j} \quad (7)$$

Формула (3.7) застосовується для всіх внутрішніх шарів, а для вихідного шару застосовується формула

$$\delta_j^{(n)} = (y_j^{(N)} - d_j) \cdot \frac{dy_j}{ds_j} \quad (8)$$

В результаті отримується рекурентне відношення для обчислення змін вагових синапсичних коефіцієнтів:

$$\Delta w_{i,j}^{(n)} = -\eta \cdot \delta_j^{(n)} \cdot y_i^{(n-1)} \quad (9)$$

Або (для досягнення інерційності):

$$\Delta w_{i,j}^{(n)}(t) = -\eta \cdot (\mu \cdot \Delta w_{i,j}^{(n)}(t-1) + (1 - \mu) \delta_j^{(n)} \cdot y_i^{(n-1)}), \quad (10)$$

де μ - коефіцієнт інертності, $0 < \mu < 1$;

t – крок навчання.

За такою математичною моделлю, алгоритм зворотного розповсюдження похибки має вигляд:

1. Всім ваговим коефіцієнтам надаються малі початкові значення з інтервалу $(0,1)$.
2. Створюється цикл для вибору чергових зразків з навчальної послідовності.
3. На вхід нейронної мережі подається чергових образ навчальної послідовності. Для всіх нейронів мережі обчислюються внутрішні стани за формулою

$$s_j^{(n)} = \sum_{i=0}^M y_i^{(n-1)} \cdot w_{i,j}^{(n)}, \quad (11)$$

де M - розмір вхідного вектору. Нульова компонента вхідного вектора одинична и визначає загальне зміщення суми.

$y_i^{(n-1)}$ – вихідні значення нейронів попереднього шару; для першого шару замінюються компонентами вхідного вектора.

4. Обчислюються вихідні значення всіх нейронів за формулою

$$y_j^{(n)} = f(s_j^{(n)}), \quad (12)$$

де $f(s)$ – сигмоїдальна функція.

5. Для останнього шару нейронів вказиваються правильні (бажані) значення вихідних сигналів і за формулою (8) обчислюються величини $\delta_j^{(N)}$.
6. За формулою (9) або (10) обчислюються зміни вагових коефіцієнтів вихідного шару $\Delta w_{i,j}^{(N)}$.
7. За формулою (7) і (9) або (7) і (10) обчислюються величини $\delta_j^{(n)}$ і зміни вагових коефіцієнтів всіх внутрішніх шарів послідовно від передостаннього до першого шару.
8. Вагові коефіцієнти всіх шарів перераховуються за формулою

$$\Delta w_{i,j}^{(n)}(t) = w_{i,j}^{(n)}(t-1) + \Delta w_{i,j}^{(n)}(t), \quad (13)$$

де t – крок навчання.

Процес навчання продовжується, поки функція сумарної похибки нейронної мережі не задовольнить наперед задані параметри точності та надійності.

Навчальна тема № 10: Еволюційне моделювання та генетичний алгоритм в задачах штучного інтелекту.

Зміст теми:

1. Поняття еволюційного програмування.
2. Структура генетичного алгоритму.
3. Генетичні операції: кросовер, мутація, відбір.
4. Особливості реалізації. Оцінка збіжності. Модифікації алгоритму.

Теоретичні відомості.

1. Поняття еволюційного програмування.

Генетичний алгоритм (*genetic algorithm*) — це еволюційний алгоритм пошуку, що використовується для вирішення задач оптимізації і моделювання шляхом послідовного підбору, комбінування і варіації шуканих параметрів з використанням механізмів, що нагадують біологічну еволюцію.

Особливістю генетичного алгоритму є акцент на використання оператора "схрещення", який виконує операцію рекомбінацію рішень-кандидатів, роль якої аналогічна ролі схрещення в живій природі.

2. Структура генетичного алгоритму.

Задача кодується таким чином, щоб її вирішення могло бути представлено в вигляді масиву подібного до інформації складу хромосоми. Цей масив часто називають саме так «хромосома». Випадковим чином в масиві створюється деяка кількість початкових елементів «осіб», або початкова популяція.

Особи оцінюються з використанням функції пристосування, в результаті якої кожній особі присвоюється певне значення пристосованості, яке визначає можливість виживання особи. Після цього з використанням отриманих значень пристосованості вибираються особи допущені до схрещення (*селекція*). До осіб застосовується "генетичні оператори" (в більшості випадків це оператор схрещення (*crossover*) і оператор мутації(*mutation*), створюючи таким чином наступне покоління осіб.

Особи наступного покоління також оцінюються застосуванням генетичних операторів і виконується селекція і мутація. Так моделюється еволюційний процес, що продовжується декілька життєвих циклів (*покоління*), поки не буде виконано критерій зупинки алгоритму. Таким критерієм може бути:

- знаходження глобального, або надоптимального рішення;
- вичерпання числа поколінь, що відпущені на еволюцію;
- вичерпання часу, відпущеного на еволюцію.

Генетичні алгоритми можуть використатися для пошуку рішень в дуже великих і складних просторах пошуку.

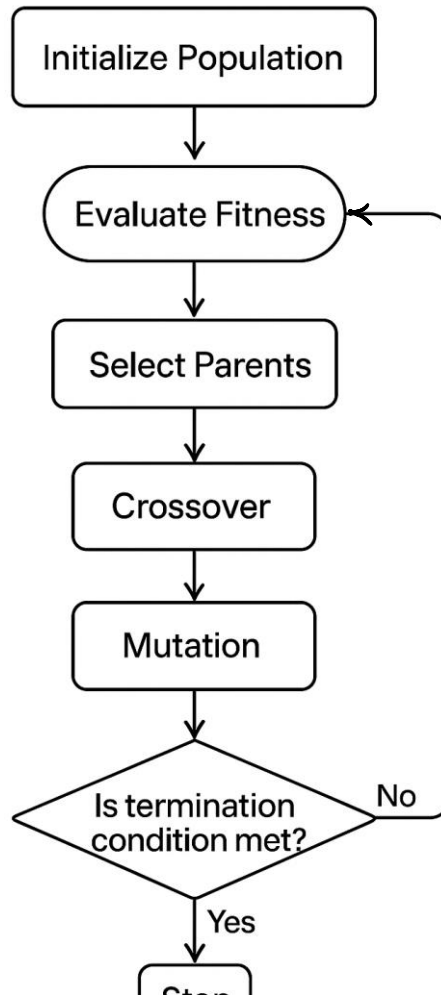

Рис.13. Схема генетичного алгоритму.

Етапи генетичного алгоритму.

Можна виділити такі етапи генетичного алгоритму:

1. Створення початкової популяції.
2. Обчислення функції пристосованості для осіб популяції (оцінювання).
3. Повторювання до виконання критерію зупинки алгоритму:
 - 1) Вибір індивідів із поточної популяції (селекція).
 - 2) Схрещення або/та мутація.
 - 3) Обчислення функції пристосовуваності для всіх осіб.

4) Формування нового покоління.

Створення початкової популяції.

Перед першим кроком необхідно отримати з дослідів або випадковим чином деяку початкову популяцію. Навіть якщо популяція здається зовсім не конкурентною, генетичний алгоритм все одно достатньо швидко переведе її в придатну для життя популяцію. Таким чином, на першому кроці можна не особливо старатися зробити надто вже пристосованих осіб, достатньо, щоб вони відповідали формату осіб популяції, і на них можна було вирахувати функції пристосованості (Fitness). Наслідком першого кроку є популяція N , що налічує N осіб.

Відбір.

На етапі відбору необхідно із всієї популяції вибрати її певну частину, яка залишиться «живою» на цьому етапі популяції. Є декілька способів провести відбір. Ймовірність виживання особи h повинна залежати від значення її пристосованості $Fitness(h)$. Сама ж доля відібраних s зазвичай є параметром генетичного алгоритму, і її просто задають заздалегідь. Внаслідок відбору із N осіб популяції N повинні залишитись sN осіб, які ввійдуть в наступну популяцію N' . Решта осіб «загине».

Розмноження.

Розмноження в генетичних алгоритмах зазвичай статеве – щоб «народити» нащадка, необхідно декілька батьків, зазвичай потрібна участь двох. Розмноження в різних алгоритмах описується по-різному – воно, звісно, залежить від формату осіб. Головна вимога до розмноження – щоб нащадок чи нащадки мали можливість успадкувати риси всіх батьків, «змішавши» їх якимось достатньо розумним чином.

Розмноження або оператор рекомбінації застосовують відразу ж після оператора відбору батьків для отримання нових особин-нащадків. Сенса рекомбінації полягає в тому, що створені нащадки повинні наслідувати генну інформацію від обох батьків.

Особи для розмноження зазвичай вибираються із всієї популяції N , а не із тих, що вижили на першому кроці (хоча останній варіант теж має право на існування). Справа в тому, що головна проблема генетичних алгоритмів – нестача різноманітності (diversity) в особах. Достатньо швидко виділяється єдиний генотип, який представляє собою локальний максимум і згодом всі елементи популяції програють йому в відборі, і вся популяція "забивається" копіями цієї особи.

Існують різні способи боротьби із таким небажаним ефектом; один з них – вибір для розмноження не з самих "пристосованих", а взагалі зі всіх осіб.

Мутації.

До мутацій відноситься все те ж, що і до розмноження: є деяка доля мутантів m , що є параметром генетичного алгоритму, і на кроці мутацій необхідно вибрати mN осіб, а згодом змінити їх згідно з заздалегідь заданими операціями мутації.

Лабораторна робота № 6.
Реалізація алгоритмів оптимізації багатопараметричної задачі
методом генетичного алгоритму.

Створити математичну модель та реалізувати демонстраційну програму оптимізації функції двох змінних зі складною областю визначення методом генетичного алгоритму з наступними функціями:

- Введення параметрів генетичного алгоритму (розмір початкової популяції, кількість мутацій, кількість пар для кросовера).
- Ввести систему обмежень для створення не опуклої області визначення. Відобразити область визначення в тривимірній системі координат.
- Створення початкової популяції та відображення її екземплярів в тривимірній системі координат.
- Для поточного кроку регенерації показати:
 - Значення цільової функції кожного екземпляру популяції;
 - Екземпляри поточної вибірки;
 - Нові отримані екземпляри;
- Провести операції кросовера та мутації, показати нові екземпляри популяції.
- Провести селекцію, вилучити неконкурентних екземплярів.
- На кожному кроці регенерації показати у впорядкованому порядку числові значення екземплярів популяції та їх оцінку та відобразити на зображенні та у числовому вигляді розв'язок задачі оптимізації.

Зауваження. Для кращої демонстрації процесів, що відбуваються у генетичному алгоритмі, рекомендовано вибрати функцію, яка у області визначення має декілька точок локального мінімуму.

Рекомендована література

1. Нікольський Ю.В., Пасічник В.В., Щербина Ю.М. Системи штучного інтелекту : навчальний посібник. Київ : Магнолія, 2021. 280 с.
2. Гончаров О.А., Васильєва Л.В., Юнда А.М. Чисельні методи розв'язання прикладних задач : навч. посібн. Суми : Сумський державний університет, 2020, 142 с.
3. Шаховська Н.Б., Камінський Р.М., Вовк О.Б. Системи штучного інтелекту: навчальний посібник. Львів : Львівська політехніка. 2018. 392 с.
4. Троцько В.В. Методи штучного інтелекту: навчально-методичний і практичний посібник / В.В. Троцько. К. : Університет "КРОК", 2020. 86 с.
5. Савченко А.С., Синельников О.О. Методи та системи штучного інтелекту: навчальний посібник. Київ : Національний авіаційний інститут. 2017. 188 с.
6. Зайченко Ю.П. Основи проектування інтелектуальних систем. Навчальний посібник. Київ, Видавничий Дім "Слово", 2004 р. 352 с.
7. Wasserman, Philip D, Neural Computing: Theory and Practice, First Edition, Hygiene, Colorado, 1989, 230 p.
8. Фратавчан В.Г., Фратавчан Т.М. Нейронні мережі: методичні вказівки та завдання для лабораторних робіт, Чернівці: ЧНУ, 2022. 32 с.
9. Фратавчан В.Г., Фратавчан Т.М., Лукашів Т.О., Літвінчук Ю.А. Методи та системи штучного інтелекту: Навчальний посібник. Чернівці: ЧНУ, 2023. 115 с.
10. Методи та системи штучного інтелекту: Методичні вказівки та завдання для лабораторних робіт. Укл. В.Г.Фратавчан, Т.М.Фратавчан. Чернівці: ЧНУ, 2022. 38 с.

Інформаційні ресурси

1. Учбовий курс "Системи штучного інтелекту"
<https://web.archive.org/web/20160907035551/http://victoria.lviv.ua/html/ai/>
2. Earl Hunt, Artificial Intelligence
https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=9y2jBQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Hunt+Artificial+intelligence&ots=uPXxXi9XqB&sig=0kXUTxTZGJHsiWRRlyBPnG6R59E&redir_esc=y#v=onepage&q=Hunt%20Artificial%20intelligence&f=false